

Yayın Geliş Tarihi: 30.08.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.09.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Eryılmaz, Doğanay, "Ermeni Kimliğinde Hristiyanlık, Alfabe ve Tarih Yazıcılığının Belirleyici Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 76 (2024): 99-122.

Araştırma Makalesi

ERMENİ KİMLİĞİNDE HRİSTİYANLIK, ALFABE VE TARİH YAZICILIĞININ BELİRLEYİCİ ROLÜ

(THE DETERMINING ROLE OF CHRISTIANITY, ALPHABET
AND HISTORIOGRAPHY IN ARMENIAN IDENTITY)

Doğanay ERYILMAZ*

Öz: Her halkın tarihinde önemli dönüm noktaları olduğu gibi Ermeni tarihinde de toplumun kültürel yapısına etki eden bazı olaylar vardır. Ermeniler için bu olayların en önemlilerinden biri, 4. yüzyılın başlarında siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere neden olan Hristiyanlığın benimsenmesidir. Pagan inançlardan vazgeçilerek Hristiyanlığa geçiş yapılması Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden kurtularak asimilasyon tehdidini ortadan kaldırmak ve kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenmesini dinî değil, siyasi bir hamle olarak görmek gerekir.

Ermeni alfabesinin oluşturulması ise Ermeniler açısından dinsel ve dilsel özerklik anlamına gelmekteydi. Günümüzde hâlâ kutsal bir önem atfedilen Ermeni alfabesi Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Alfabenin oluşturulmasından sonra Ermeni edebiyatında ani bir uyanış dönemi başlamıştır. Ermenilerin "Altın Çağ" olarak değerlendirdiği bu dönemde Ermeni tarih yazıcılığına da başlanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan en önemli tarih yazarı Ermeniler tarafından "Tarihin Babası" olarak

* ORCID: 0000-0001-5278-7552

Doç. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri
Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, deryilmaz@ankara.edu.tr

anılan Movses Khorenatsi'dir. Khorenatsi'nin kitabı Ermeni tarihini pagan dönemden itibaren ele alan ilk kitaptır ve yüzyıllar boyunca Ermeni tarih yazıcılığına kaynaklık etmiştir.

Hristiyanlığı benimsemek Ermenileri bir din çatısı altında birleştirerek asimilasyon tehdidine karşı korumuş, alfabenin oluşturulması bu dini Ermenileştirmenin yanı sıra Ermeni halkına bir edebiyat vermiş, Movses Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı kitabı ise onlara çok eski zamanlara dayanan tarihsel bir geçmiş vererek kimliklerini yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesi, Mesrop Maşots, Ermeni alfabesi, Movses Khorenatsi, Ermeni tarihi*

Abstract: *Just as there are significant turning points in the history of every nation, some events in Armenian history affected the cultural structure of the society. One of the most important of these events for Armenians was the adoption of Christianity in the early 4th century, which caused political, social, and cultural changes. For Armenians, abandoning pagan beliefs and converting to Christianity meant eliminating the influence of Persian domination and the threat of assimilation and establishing a unique religious character. Therefore, the adoption of Christianity by Armenians should be seen as a political move, not a religious one.*

The creation of the Armenian alphabet meant religious and linguistic autonomy for Armenians. Today, the Armenian alphabet, still attributed with sacred significance, is crucial in preserving Armenian cultural identity.

After the creation of the alphabet, Armenian literature experienced a sudden awakening. Armenian historiography also began during this period; which Armenians consider the "Golden Age." The most important history writer to emerge during this period is Movses Khorenatsi, known by Armenians as the "Father of History." Khorenatsi's book is the first to cover Armenian history from the pagan period onwards and has been a source of Armenian historiography for centuries.

Adopting Christianity united Armenians under one religion and countered the threat of assimilation; the creation of the alphabet not only armenized this religion but also gave the Armenian people their literature; and Movses Khorenatsi's book "Armenian History" gave them a past dating back to ancient times and created their identity.

Keywords: *Adoption of Christianity by Armenians, Mesrop Mashtots, Armenian alphabet, Movses Khorenatsi, Armenian history*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Ermeni kültür tarihinde önemli olan ve Ermenilerin millet bilincini oluşturan dönüm noktalarını tanıtmaktır. Çalışmada, Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü ve Ermeni alfabesinin oluşturulmasının hangi şartlar altında gerçekleştiği ortaya konacak ve Ermeni edebiyatının ilk döneminde yazılmış Ermeni tarihi kitaplarının en önemlilerinden olan Movses Khorenatsi'nin eseri edebiyat-tarih ilişkisi bağlamında değerlendirilecektir. Böylelikle Ermenilerin Hristiyanlığı kabulündeki nedenler, alfabeye günümüzde neden hâlâ kutsal bir önem atfettikleri ve alfabenin dinî bağlantısı, Ermenilerin mitolojik tarihsel kökenleri ve bunun Ermeniler açısından ne ifade ettiği ortaya konmuş olacaktır. Tüm bu olgular, Ermenilerin asimile olmadan günümüze kadar ulaşmasını sağlayan mihenk taşları olarak kabul edilebilir.

Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı eserinin değerlendirmesini yaparken metne bağlı analiz yöntemi kullanılacaktır. Ayrıca, Ermeni edebiyat tarihi içerisinde yer alan verilerden ve Ermeni edebiyatına dâhil olan örneklerden yararlanarak günümüz Ermeni kimliği üzerinde etkili olan Ermeni kültür tarihinin önemli dönüm noktalarının değerlendirmesi yapılacağı için çalışmamızda edebiyat sosyolojisinin araştırma ve inceleme yöntemlerinin de kullanılması sağlıklı bir analiz yapmamıza olanak sağlayacaktır.

Çalışmamızda ilk olarak Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan ve Ermeniler açısından geniş siyasi, sosyal ve kültürel değişimler yaratan Hristiyanlığın kabulü üzerinde durulacaktır. Ermeniler açısından Pers hâkimiyetinden kurtulmak, kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamına gelen bu değişikliğin hem gerçekle kurmacanın iç içe olduğu geleneksel anlatısı hem de tarihsel ve sosyolojik önemi hakkında bilgi verilecektir.

Daha sonra çalışmamızda Ermeni tarihindeki bir diğer önemli dönüm noktası ve Ermeni kültürel ve edebî kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktör olan Ermeni alfabesinin oluşturulma süreci değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeyi yapabilmek için Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesinden sonra, özellikle 4. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen siyasi ve dinî durum hakkında bilgi vermek Ermenilerin alfabeye duydukları ihtiyacın nedenlerini gösterebilmek açısından gereklidir. Bu tabloyu çizdikten sonra Ermeni alfabesini oluşturan Mesrop Maşots hakkında kısa bir bilgi verilecek, alfabenin oluşturulması için yapılan çalışmalar ve alfabenin yapısı anlatılacaktır.

Alfabenin oluşturulmasından sonra Ermeni edebiyatında başlayan ani uyanış döneminde ortaya çıkan ürünlerin pek çoğu “Ermeni Tarihi” başlığını taşımaktadır. 5. yüzyılda kaleme alınan bu kroniklerden en önemlisi Movses

Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı eseridir. Çalışmamızda diğer kronik yazarlarından bahsetmeden Khorenatsi üzerinde durduk, zira Ermeniler açısından Khorenatsi'nin eseri bir kendini tanıma anıtı olarak kabul edilmektedir. “Bir millete ait olma bilinci”, “köklerinin olması”, “binlerce yıllık geçmiş” gibi kavramları Ermenilere Khorenatsi vermiştir; eseri Ermeniler için bir tarih yaratmaya güdümlüdür. Bu bağlamda, makalede Khorenatsi'nin yaşadığı dönemi ve hayatını kısaca anlattıktan sonra, eserin kapsamı, metodolojisi ve kaynaklarının işlenişi ile edebiyat tarihi açısından önemini ortaya koymanın yanı sıra, Khorenatsi ile ilgili tartışmalar ve eserdeki tarihsel hatalar hakkında da bilgi verilecektir.

Hristiyanlığın Kabulü

Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri, geniş politik, sosyal ve kültürel değişimler ve bunun sonuçlarını yaratan Hristiyanlığın 4. yüzyılın başlarında devlet dini olarak benimsenmesidir. Bu adım Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden mücadele ederek yavaş yavaş kurtulmak, kendine özgü bir Hristiyan karakteri oluşturmak ve dönemin Batı dünyasına yakınlaşmak anlamına geliyordu.¹

Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenme hikâyesi, gerçek ve kurmacanın bir karışımı olarak anlatılmaktadır. Eusebios *Kilise Tarihi* adlı eserinde, Edessa Prensi ve bölgede yaşayan çok sayıda halkın yöneticisi Abragus'un Hz. İsa'ya gönderdiği, bir hastalığa yakalandığı için onu tedavi etmesini isteyen bir mektuptan bahseder. Verdiği cevapta Hz. İsa onu kutsar ve öğrencilerinden birini gönderme sözü verir. Eusebios, anlatısına şöyle devam eder:

İsa'nın yükselmesinden sonra, Thomas adıyla da bilinen Iuda, yetmiş müridten birisi olan Thaddeus'a gönderildi. Thaddeus'a İsa'dan bir mektup geldi ve ülke dışına gitmesi istendi.

<...> kral Thaddeus'a gerçekten İsa'nın müridlerinden birisi olup olmadığını sordu. Thaddeus şöyle yanıt verdi: ‘Ben onun müridlerinden birisi olarak buraya gönderildim. Senin hastalığımı yenip, yaşamımı geri vereceğim. Çünkü o senin çok hasta olduğunu biliyordu. Eğer halen ona inanıyorsan dileklerin yerine getirilecek.’

1 Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature: From the oral tradition to the golden age*, (Detroit: Wayne State University Press, 2000), 75.

Abragus şöyle yanıt verdi: ‘Ben İsa’ya saldıranlara karşı bir ordu gönderecek kadar ona inanıyorum. Romalıların bu bölgede hâkimiyet kurmaları bile beni bu düşüncemden caydırmadı.’ Thaddeus, Abragus’a yanıtında şunları belirtti: ‘Efendimiz sadece Babamız’ın dileğini yerine getirdi.’ Bu sözleri duyan Abragus, hem ona hem de Babamız’a inandığını bildirdi.

Sonra Thaddeus kralın ismini söyleyerek ellerini onun üzerine koydu. Bunu yapmasından hemen sonra Abragus hastalığından kurtuldu ve iyileşti.

<...> Sonra Thaddeus şöyle dedi: ‘Şimdi bu yaptıklarımın yerini sessizlik alacak. Tüm bunları bir haber olarak gerçekleştirdim. Ancak, yarın tüm vatandaşlar toplansınlar çünkü; herkese Tanrı’nın sözcükleri, İsa’nın nasıl doğduğu, görevleri, Babamız tarafından ne amaçla gönderildiği, yaptığı işler, dünyadaki gizemler, gerçekleştirdiği işleri nasıl bir güçle başardığı gibi konularda bir vaaz vereceğim. Yine; yeni dualar, İsa’nın nasıl hor görüldüğü, onun tanrısallığı, nasıl çarmıha gerildiği ve Hades’e nasıl gönderildiği de konularımız içinde yer alacak. Son olarak da ölümünden sonra nasıl babamızın yanına yükseldiğinden söz edeceğim.’²

Ermeni kaynaklarında, bu olaydan sonra Thaddeus’un, Edessa’dan Artaz’a doğru yoluna devam ettiği belirtilmektedir. Burada bir kilise kurduğu ve Arşakuni hanedanından Kral Sanatruk’un kızı Sandukht da dâhil olmak üzere birçok insana Hristiyanlığı kabul ettirdiği söylenmektedir. Kızının Hristiyan olmasına tepki gösteren kralın hem kızının hem de elçi Thaddeus’un öldürülmesini emrettiği ve böylece Thaddeus’tan sekiz gün önce öldürülen Sandukht’un Ermenilerin ilk şehidi olarak azizlik mertebesine ulaştığı da yine Ermeni kaynaklarından ulaştığımız bilgilerdendir.³

İsa’nın on iki havarisinden biri olan Aziz Bartalmay da Ermeni kilisesi için önemlidir. Kiliselerin, havarilerle bağ kurmaları, doğrudan ya da dolaylı kilise olmalarını belirleyen bir etken olduğu için⁴ Ermeni Kilisesi’nin kökeni ve eskiliği açısından önemli olan Aziz Bartalmay’ın çalıştığı bölge Sünik’tir ve bir Hristiyan şehidi olarak ölmüştür. Aziz Thaddeus ve Aziz Bartalmay, Ermeni

2 Eusebios, *Kilise Tarihi, İncil’den Dördüncü Yüzyıla Hristiyanlık*, çev: Furkan Akderin, (İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011), 32-33.

3 “St. Santoukhd, the First Martyr”, The Eastern Diocese of the Armenian Church of America, erişim 14.08.2020, <https://armenianchurch.us/the-saints/st-santoukhd-the-first-martyr/>.

4 Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, 1-4 (1996): 117.

Kilisesi tarafından “İlk Aydınlatıcılar” olarak saygı görürler. Evanjelizasyonları ve şehitlikleri Hristiyanlık tarihinde çok erken yaşandığı için Ermeni Kilisesi apostolik kökenli olduğunu iddia eder ve bu iki havari tarafından kutsanan piskoposlar aracılığıyla apostolik inancın doğrudan ardılı sayılırlar.⁵

Her ne kadar Ermeniler toplu halde Hristiyanlığı benimsediklerini ve Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk topluluk olduklarını söyleseler de Hristiyanlığın, Ermeniler arasında yavaş ama istikrarlı bir şekilde yayılmış olması akla yatkındır. Uzak Roma Afrika’sından apolojist Tertullianus, saydığı bir dizi Hristiyan yerleşim bölgesi arasında Armenia’nın da bulunduğunu söylemektedir.⁶ Eusebios, Dionysius’un bir mektup gönderdiği ve Armenia piskoposu olarak tanımladığı Mazabanes adlı birinden bahseder.⁷ Ancak yeni inanca karşı güçlü bir muhalefet vardır. Ermeni kralları⁸ Sanatruk, Vağarş, I. Khosrov ve III. Trdat tarafından art arda Hristiyanlara karşı şiddetli zulümler yapılır. III. Trdat bu konuda özellikle önemlidir, çünkü 287’de, bölgedeki tüm Hristiyanlara zulmetmek için katı bir emir veren o olmasına rağmen yaklaşık on beş yıl sonra kendisi Hristiyanlığı benimser ve yönettiği bölgenin dini olarak ilan eder. Hristiyanlığın benimsenmesinin ve Trdat’ın din değiştirmesi ile ilgili çeşitli gerçeklerin ve efsanelerin, sonraki yüzyılların dinî edebiyatı üzerinde ve insanların genel manevi bakış açısının şekillenmesinde büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bu olaydan yaklaşık iki yüzyıl sonra Agatangeğos olarak bilinen bir Ermeni kronik yazarı tarafından kaydedilen bu dönüşümün geleneksel anlatısından bahsetmekte fayda vardır. Agatangeğos, Ermeni Kralı Khosrov ile Pers Sasani Hanedanlığı arasındaki savaşları ve Perslerin Arşakunileri yok etme çabalarını özetle şu şekilde anlatır:

Pers kralı, Ermeni kralını öldürmek için Anak adlı bir hainle anlaşır. Sasanilerden bir ödül alacağına dair söz verilen Anak, Armenia’ya gider, Khosrov ile arkadaş olur. Fırsatını bulunca da onu ve ailesinin çoğunu öldürür. Bunun üzerine, Anak ve ailesi de öfkeli Ermeni saray mensupları tarafından öldürülür. Bu olaydan sadece iki oğul kurtulur: bunlardan biri Khosrov’un Roma’ya götürülen oğlu Trdat ve diğeri Anak’ın Kapadokya’daki Hristiyanlar arasında yaşamak üzere götürülen oğludur. Yıllar sonra Trdat, Roma’nın yardımıyla babasının mülkünü geri almak için Armenia’ya döner. Kayserya’dan geçerken, Hristiyanlar tarafından Grigor adı verilen Anak’ın

5 Hagop A. Chakmakjian, *Armenian Christology and Evangelisation of Islam*, (Leiden: E. J. Brill, 1965), 13.

6 Geoffrey D. Dunn, *Tertullian*, (New York: Routledge, 2004), 79.

7 Eusebios, *Kilise Tarihi*, 175.

8 Ermeni kaynaklarında “Ermeni Kralı” olarak anılan isimler, genellikle Ermenilerin yaşadığı bölgenin yöneticisidirler ve çoğu zaman çevredeki büyük devletlerin görevlendirmesiyle başa geçerler.

oğluyla tanışır ve gerçek kimliğinden habersiz, onu hizmetine alır. Grigor, Hristiyan inancını önceden kabul etmiştir ve pagan ayinlerine katılmayı reddeder. Kısa süre sonra da kıskanç soylular tarafından Grigor'un ebeveynleri ile ilgili söylentiler yayılmaya başlar. Bunun üzerine Grigor, Khor Virap'ta (Derin Çukur / Խոր Վիրապ) işkence görür ve hapse atılır. Bu arada, yıllar boyunca Trdat, kendisini yetiştiren Diocletianus gibi Hristiyanlara zulmetmeye devam eder. O dönemin şehitleri arasında, Trdat'ın birlikte olma taleplerini reddeden ve bunun sonucunda öldürülen Gayane ve Hrispime adlı iki bakire de vardır. Agatangeğos'a göre Trdat, günahları yüzünden kimsenin çare bulamadığı bir hastalığa yakalanarak Tanrı tarafından cezalandırılır. Kız kardeşi Khosrovidukht, rüyasında bir meleğin ona, uzun yıllar tecrit edilmiş olmasına rağmen ilahi bir şekilde bulunduğu çukurda hayatta kalan Grigor'u serbest bırakması talimatını verene kadar onu bu hastalıktan kimse kurtaramaz. Grigor, kralı iyileştirir. Bunun üzerine kral, pagan tanrılarına tapınmayı bırakır ve Hristiyanlığı halkının dini olarak ilan eder. Grigor daha sonra Yunan piskoposunun kendisini kutsaması için Kayserya'ya gider. Geri döndüğü zaman, kralı ve tüm Ermeni soylularını Fırat Nehri'nde vaftiz eder ve bölgeyi Hristiyanlaştırmaya başlar. Pagan tapınaklarını yok eder ve onların yerine Ermeni şehitleri adına kiliseler ve tapınaklar diker. Vağarşapat'ta, kendisine görünen İsa tarafından gösterilen bir noktada, Büyük Eçmiadzin Katedralini inşa eder.⁹

Ermenilerin Hristiyanlığı nasıl benimsediği ile ilgili bu anlatı, günümüze kadar ulaşmıştır. Elbette bu anlatının efsaneleştirilmiş olduğu aşikârdır. Orta Doğu ve Rusya Tarihi alanında uzman olan George A. Bournoutian "Modern zamanlara kadar bu menkıbenin, Ermenistan'ı Hristiyanlığı benimseyen ilk devlet olmaya sevk eden unsurları tam olarak tasvir ettiği kabul ediliyordu. Buna karşılık, çoğu menkıbe gibi bu da, olayların tamamını açıklamaktan ve sıralamasını doğru bir şekilde vermekten uzaktır. Ermenistan'ın Hristiyanlaşmasının nedenlerini anlamak için bir önceki yüzyıl, Persia, Roma ve Ermenistan'da yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelere bakmak gerekir. Mevcut tarihsel veriler eksik, dağınık ve oldukça karmaşık olsa da, Ermenistan tahtına halkını Hristiyanlık altında birleştirme hamlesini yaptıran şeyin, bilhassa Zerdüşt Persia'dan ve ihtiraslı Sasani hanedanından gelen dış baskılar olduğu açıktır."¹⁰ demektedir.

Roma ve Persler arasındaki, önceki dönemlerde Ermenileri doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren çatışmalar dinle ilgili değildi. Paganizm evrenseldi

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ս. Կանայանց (աշխատ.), *Ագաթանգեղոսի Պատմության Հայրը*, (Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1909).

10 George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), 58.

ve her ulusun kendine özgü tanrıları olmasına rağmen, din neredeyse hiçbir zaman bir savaş nedeni değildi. Ancak durum değışmeye başlamıştı. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'na önemli ölçüde girmişti; Roma hâlâ resmî olarak pagan olmasına ve yöneticilerinin zaman zaman Hristiyanlara karşı zulüm uygulamasına rağmen, yeni inancın taraftarları giderek artıyordu ve Hristiyan Kilisesi göz ardı edilemeyecek bir güç haline geliyordu. Doğu'da da buna paralel bir gelişme vardı. Ahameniş İmparatorluğu'nun eski ihtişamını geri kazanma niyetinde olan Sasani hükümdarları, Zerdüştlüğü yeniden canlandırmaya karar verdiler. Böylece Ermenileri ve Süryanileri kendi dinlerini benimsetmeye yönelik saldırgan bir siyasete yöneldiler. Roma İmparatorluğu, Konstantin'in onu birleştirme çabalarının boşa gitmesi ile başarısızlığın eşliğinde iken, Ermeni yöneticiler Batı tarafından korunmasız hissetti. Doğu tarafında ise asimilasyon tehdidi vardı.¹¹

Görüldüğü üzere o dönemde Arşakuni hanedanından olan Ermeni yöneticilerin, dünya hâkimiyetini hedefleyen bu iki büyük güç olan Roma ve Persler arasında istikrarsız bir siyasi varlığı sürdürmek gibi zor bir görevleri vardı. Bölge halkını zor duruma düşüren savaşların yanı sıra, her biri kendi güvenliğini ve kişisel çıkarlarını düşünen Ermeni nakhararların¹² sadakatsizlikleri, Ermenilerin durumunu daha da zorlaştırdı. Kültürel kimliklerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Dolayısıyla Ermenilerin onu canlandıracak, kimlik ve karakter kazandıracak etkili ve ayırt edici bir gücü benimsemesi elzemdi. Bunu ancak yeni bir din başarabilirdi.

20. yüzyıl başlarında yaptığı araştırmaya dayanarak Fransız arkeolog Jean Jacques de Morgan "Kral için, Ermenistan'ın Hristiyanlığı benimsemesi siyasi bir adımdı. Tiridates¹³ ona millî bir din vererek onu yabancı etkiden kurtardı, çünkü yerli yazarlara göre, Roma birkaç yıldır hâlâ pagandı ve Persler, Zerdüş dinini yeniden kurmuştu. Bu, Hayk halkına, ırkın ve dolayısıyla bağımsızlığın korunmasına katkıda bulunabilecek ek bir kişisel karakter kazandırmak için Ermeni milliyetini savunmak demektir."¹⁴ tespitini yapar.

Genel olarak Ermenilerin Hristiyanlığı benimseme tarihi 301 olarak kabul edilir. Ancak bu tarih tartışmalıdır, 313 yılı civarında olduğunu söyleyen araştırmacılar da vardır.¹⁵ 313 yılında Licinius ve Konstantin'in imzasıyla ilan

11 Hacikyan, *The Heritage*, 78.

12 Eskiden Ermeni soylu ailelerine verilen yüksek dereceli kalıtsal unvan.

13 Trdat'ın Fransızcaya bozularak geçmiş hâli.

14 Jean Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours*, (Paris: Berger-Levrault, 1919), 105.

15 Hacikyan, *The Heritage*, 79.

edilen Milano Fermanı'yla "herkesin istediği her şeye tapma iznine sahip olmasına"¹⁶ rağmen, Konstantin'in Hristiyanlığı devlet dinlerinden biri ilan etmesi için uzun bir süre geçecektir. Yavaş yavaş kabullenilen Hristiyanlığın Roma tarafından tamamen benimsenmesi ve devletin tek dini olarak kabul edilmesi ise ancak 391 yılında I. Theodisios döneminde gerçekleşebilecekti.¹⁷

Ermeni Alfabetesi

Ermeni dilinin fonetik özelliklerini tam olarak karşılayabilecek bir alfabenin bulunması, Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktördü. Ermenilerin 4. yüzyılın son çeyreğindeki siyasi ve dinî konularına kısaca değinmek, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

MS 387'de, Roma ve Persler arasındaki şiddetli rekabet Ermenilerin yaşadıkları bölgenin iki büyük imparatorluk arasında bölünmesine yol açtı. Doğu Roma İmparatoru I. Theodosius ve Pers Kralı III. Şâpûr arasındaki bir anlaşmaya göre, Roma, daha önce Pers yanlısı nakhararlar tarafından kaçmaya ve Roma koruması istemeye zorlanan III. Arşak'ın Roma'ya bağlı olmak şartıyla kral ilan edildiği bölge dâhil olmak üzere Perslere nazaran küçük bir pay aldı. Persler ise Armenia'nın büyük bölümünü aldı ve Arşakuni hanedanından IV. Khosrov'u kral olarak atadı. Bu krallık Perslere bağlı olarak varlığını sürdürdü.¹⁸

III. Arşak'ın ölümü üzerine Doğu Roma İmparatoru bölgeye başka bir Ermeni kral atamadı ve böylece Ermeni Arşakuni hanedanının Doğu Roma kolu sona erdi. Perslerin egemen olduğu bölgede ise III. Khosrov'un yerine, Katoğikos¹⁹ Sahak'ın (387–439) iş birliği ile Ermeniler için nispeten barışçıl bir dönem sağlayabilen Vramşapuh (389–414) atandı. Bu ikisi, Ermeni harflerinin gelişiminde çok önemli rol oynadılar. 428'de Persler, nakhararlarla iş birliği yaparak Vramşapuh'un halefi III. Artashes'i devirdi ve Armenia, Pers İmparatorluğu'nun bir vilayeti haline geldi.²⁰

Armenia'nın bölünmesi iki taraf için de kesinlikle nihai bir çözüm olmadı. Persler, bir yandan ağır vergilerle Ermenilerin ekonomik gücünü elinden alarak

16 "The Edict of Milan 313 AD", Fordham University, erişim 28.08.2024, <https://sourcebooks.fordham.edu/source/edict-milan.asp>.

17 Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev: Esra Ermert, (İstanbul: YKY, 2008), 92-98.

18 Hacikyan, *The Heritage*, 83.

19 Katoğikos: Ermeni Apostolik Kilisesi'nin ruhani lideri.

20 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 63.

bağımsız olmasını engellemeye çalışırken, diğer taraftan Ermenilere dinî baskı yapıp dindaşları olan Yunanlılarla birleşerek siyasi özerkliğe kavuşmasına neden olabilecek ideolojik yapıları da ortadan kaldırmaya çalıştı.²¹ Dolayısıyla Perslerin, Zerdüştlüğü zorunlu kılmak için bir çeşit baskı politikası izlediklerini söyleyebiliriz.

Öte yandan, Yunanlılar da Ermeni Kilisesi'nin Kapadokya piskoposuna bağlı olması için baskı yapıyorlardı. Dahası, her ne kadar dinî bir yapı görünümünde olsa da her zaman siyasi bir niteliğe sahip olan ekümenik konsiller, Bizans'ın gelecekte Ermeniler üzerinde dinî ve bunun sonucu olarak da siyasi hâkimiyet kurmasını istiyordu.²²

Bir başka önemli etki, ayinleri Ermeniler tarafından benimsenmiş olan, ancak gitgide karışan Süryani Kilisesi'nin etkisiydi. Dahası Süryanilerin etkisi, Pers yönetimi tarafından siyasi nedenlerle destekleniyordu ve bu da Süryanicenin Doğu Hristiyanlığının başlıca dili²³ olmasının yolunu açıyordu.

Hacikyan, bu dış sorunların yanı sıra, ciddi iç sorunlar da olduğunu söylemektedir. Hristiyanlığın tüm Ermenilerin dini olarak ilan edilmesinin ardından, yüz binlerce insan yeni inanca göre vaftiz edildi, ancak çoğu muhtemelen kişisel inançtan ziyade krala itaat için bunu yapmıştı. Bu, sadece yeni dönüşümler için değil, aynı zamanda yeni dini Ermeniler arasında yaymak için hatırı sayılır bir misyonerlik faaliyetinin de yapılması gerektiği anlamına geliyordu. İnsanların büyük çoğunun okuma yazma bilmemesi ve yerel bir alfabe bulunmaması nedeniyle, tüm dinî eğitim ve vaazlar, görevi Yunanca ve Süryanice kutsal yazılardan yaptıkları okumaları yerel dile çevirmek olan tercümanların yardımıyla sözlü olarak gerçekleştiriliyordu. İlk Hristiyan vaizlerin çoğu Süryanilerden gelmişti. Ermeni din adamları hem Yunan hem de Süryani eğitim merkezlerinde öğrenim gördü ve sonuç olarak Grigor Lusavoriç tarafından kurulan okullarda, hep bu iki dilden birinde eğitim verildi.²⁴

Bu noktada, Ermenice dinî terimlerde Yunanca ve Süryanice izlerinin yoğun olduğunu belirtmekte fayda vardır. Örneğin, din adamlarını belirten bazı sözcükler ya da kutsal kitapta geçen “Şeytan” (Ermenice: Uuunuw/Satana – Süryanice: ܫܝܬܢ / Satana) gibi varlıkları ifade eden kelimelerde Süryanice

21 Hacikyan, *The Heritage*, 84.

22 Hacikyan, *The Heritage*, 84.

23 Eyyüp Tanrıverdi, “Süryani Dili”, *Süryaniler ve Süryanilik* içinde, ed. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, (Ankara: Orient Yayınları, 2005), 4.

24 Hacikyan, *The Heritage*, 85.

etkisi, “kilise (Ermenice: Եկեղեցի/Yekeğetsi - Yunanca: Εκκλησία/Ekklesia), bazilika (Ermenice: Բազիլիկ/Bazilik – Yunanca: βασιλική/Vasiliki)” gibi ibadet yerlerini anlatan kelimelerle, “patrik (Ermenice: Պատրիարք/Patriark – Yunanca: Πατριάρχης/Patriarkhis), piskopos (Ermenice: Եպիսկոպոսu/Episkopos – Yunanca: επίσκοπος/Episkopos)” gibi üst düzey dinî yönetim üyelerini belirten kelimelerde Yunanca etkisi görülür. Böylece, yaklaşık bir asır önce Hristiyanlığı benimseyen Ermeniler, siyasi bağımsızlıklarının olası kaybına ek olarak, dil ve kültür alanında hâkimiyetlerini yitirme ve nihayetinde komşu topluluklar tarafından asimile edilme riskiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Hem siyasi bağımsızlık hem de dini bağımsızlık için çözüm, Hristiyanlığı Ermenileştirmede yatıyordu. İlk yüz yıl boyunca, yeni din, yeni ahlaki ve toplumsal değerler eskisinin yerini aldıkça halkın yaşamında bir devrim yaratmıştı, ancak yine de tüm nüfusu etkisi altına almamıştı ve paganizm inancı devam ediyordu.²⁵ Birleştirici bir unsur olarak Hristiyan inancının halkın bilinciyle derinden bağdaştırılması, yalnızca yöneticilerin kararlarına değil, inancın kendisine dayanması gerekmektedir. Ayrıca, dinî eğitimin bir parçası olarak öğretilen yabancı diller ve bunların kültürel ve politik etkileri üzerinde kontrol sağlanmalıydı. Ermeniler, dinî ve dilsel özerkliklerini korumayı hedeflemeliydiler ve bunu yapmanın yolu, Ermeni alfabesini ve edebiyatını geliştirmekten geçiyordu. Bu koşullar altında, bölgenin yöneticilerinin, manevi ve kültürel değerlerin korunmasını siyasi bağımsızlıktan daha öncelikli gördükleri çıkarımı yapılabilir.

Ermeni alfabesini oluşturan kişi din adamı Mesrop Maştots (yaklaşık 362–440) idi. Mesrop Maştots, Taron eyaletinde doğdu, Yunanca ve Süryanice öğrendi ve kraliyet arşivcisi oldu. 5. yüzyılın ortalarında biyografisini yazan öğrencisi Koryun’a göre, kendisini dinsel yaşama adamadan önce sivil hukuk ve askerî sanatlarda ustalaşmıştı. Ermenilerin yaşadığı her bölgeye seyahat etmiş ve asimilasyon tehdidini fark etmişti. Mesrop Maştots, 394’te din adamı olduktan sonra, Hristiyan inancını öğretmek için pagan inancını sürdürmekte ısrarlı olan Goğtn eyaletini seçmiştir. Orada yaşadığı zorluklar, onu yerel bir alfabe yaratmanın mutlak bir gereklilik olduğuna ikna eder; bu alfabe misyonerlere çalışmalarını gerçekleştirmek için gerekli bir araç sağlayacaktır. Katoğikos Sahak Partev de Mesrop Maştots’u destekler ve ikisi birlikte Kral Vramşapuh’a başvururlar.²⁶

25 Antranig A. Bedikian, *The Golden Age*, (New York: Armenian Missionary Association of America, 1963), 23.

26 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, erişim: 15.10.2020, https://media.grqaser.org/media/pdf/1f/67/84/Varq_Mashtoci-Koryun.pdf, 16-17.

Kral, Mezopotamya’da Daniel adında bir Süryani piskoposunun ürettiği bir alfabenin varlığından haberdar olduğunu söyler. Daniel’i bulmak ve bu harfleri getirmek için hemen bir kraliyet elçisi gönderilir.²⁷ İlk başta Sahak Partev ve Mesrop Maştots bu harfleri coşkuyla karşılar, ancak seçilmiş öğrenci gruplarıyla yapılan deneme döneminden sonra, bu harflerin Ermeni dilinin fonetik özelliklerini karşılamakta yetersiz kaldığına ikna olurlar ve bu harflerden vazgeçilir. Bu ilk denemenin başarısız olması üzerine Kral, Mesrop Maştots’u Ermenice için özel bir alfabe oluşturmakla görevlendirir. Birkaç öğrencisiyle birlikte Mesrop, çeşitli alfabelerin fonetik kurallarını derlemek ve karşılaştırmalı çalışmalar yapmak amacıyla Edessa, Amida ve Samosata gibi dönemin bazı önemli Yunan ve Süryani öğrenim merkezlerini ziyaret etmeye başlar.²⁸

Çalışma tamamlandığında, her biri Ermeni dilinin seslerini temsil eden otuz altı karakterden oluşan bir alfabe oluşturur. Bu otuz altı karakterin her biri mevcut herhangi bir alfabenin karakterlerinden farklı olarak tasarlanmıştır. Karakterleri adlandırdıktan (ayb, ben, gim, da, vb.) ve Yunan alfabesinin sırasına göre düzenledikten sonra, sanatsal incelikler ekleyen Samosata’daki Rufinus adlı ünlü bir hattata götürür.²⁹

Bu yeni alfabenin etkinliğini ve kesinliğini test etmek için Mesrop, Hovhan Yekeğetsatsi ve Hovsep Pağnetsi adlı iki öğrencisinin iş birliği ile Süryanice Eski Ahit’ten *Süleyman’ın Meselleri*’ni tercüme etmeye başlar. Yeni alfabede yazılmış ilk Ermenice cümle bu kitabın ilk cümlesidir: “Hikmeti ve terbiyeyi bilmek için; anlayış sözlerini kavramak için”³⁰. Bu cümle, aynı zamanda alfabenin Ermeniler açısından önemini de yansıtmaktadır. Yeni alfabe ile yapılan ilk çalışma, İncil’in Yunancadan çevrilmesidir. İlk dönemlerde yapılan bu çeviri çalışması, Ermeni dininin özerk bir yapı kazanmasını sağlamış, günümüze kadar da bu çeviri korunarak Ermeni Apostolik Kilisesi ayinlerinde kullanılmıştır.

Ardından, görevi başarıyla tamamlamanın verdiği sevinç ve memnuniyetle Mesrop Maştots ve beraberindekiler 405 yılında Vramşapuh’un ve Sahak Partev’in de aralarında bulunduğu bir topluluk tarafından coşkulu bir şekilde

27 Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, (Երևան: Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1981), 290-291.

28 Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, 21.

29 Hacikyan, *The Heritage*, 87.

30 *Tevrat*, “Süleyman’ın Meselleri”,Bap 1:2, (Eskişehir: Dorlion Yayınevi, 2020), 551. Cümlelerin Ermenicesi “Ճանաչել զիմաստութիւնն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյն:” şeklindedir. Uzmanlık alanımız ilahiyat olmadığı için burada yapılan çeviriyi, Türkçeye daha önce çevrilmiş halinden almayı uygun gördük.

karşılandıkları memleketlerine geri dönerler. Koryun, Mesrop'un dönüşünde insanların sevincini Sina Dağı'ndan indiğinde On Emir tabletlerini taşıyan Musa'nın dönüşüne benzetir.³¹

Mesrop Maştots'un biyografisini yazan Koryun'dan bugüne kadar birçok yazar, Mesrop'un Ermeni alfabesini oluşturması için gerekli olan vizyonu ilahi bir vahiyyle ilişkilendirir. Günümüzde hâlâ halk arasında genel inanış Ermeni alfabesinin Tanrı tarafından Mesrop Maştots'a iletiildiği yönündedir.³²

Bu inanışa göre, Ermeni alfabesinin ilahi bir kökene sahip olduğu düşüncesi, Mesrop Maştots'un görevini yerine getirmesini sağlayan ilham, sezgi, yetenek ve entelektüel kapasitenin Tanrı vergisi niteliklerden kaynaklandığına işaret eder. "Tanrı'nın Sözü"nü yazılacağı harflerin de Tanrı tarafından bahşedilmiş (Աստվածատուր) olması gerektiği inancı hâkimdi. Bu bağlamda, Daniel'in alfabesinin reddedilmesinin temel nedenlerinden birinin, orijinal olmaması ve yeterince kutsal kabul edilmemesi olduğu söylenebilir. Ayrıca, Daniel'in alfabesinin karmaşık yapısının ve muhtemelen pagan kökenli eski yazıtlarla ilişkilendirilmesinin, onun kutsallık niteliğini zayıflattığı düşünülmüş olabilir.

Mesrop Maştots tarafından oluşturulan ve otuz altı karakterden oluşan alfabe, uzun zaman içerisinde Ermenicenin Doğu ve Batı Ermenice şeklinde iki temel lehçeye ayrılmış olmasına bağlı olarak meydana gelen diyalektik çeşitliliğe rağmen, büyük bir değişiklik gerektirmeden on beş yüz yıldan uzun bir süredir Ermeniler tarafından kullanılmaktadır.

Alfabe Süryanilerin hâkim olduğu bir çevrede tasarlanmış olsa da Batı etkisi çok belirgindir, özellikle Yunan alfabesinden etkiler taşıdığı görülmektedir. Bu etkiler ışığında alfabenin en önemli özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Her harf yalnızca bir fonemi temsil eder ve her fonem, iki harfin kombinasyonu ile temsil edilen bir ses olan "u" [nı] hariç, yalnızca bir harfle gösterilir;
- Her harf ayrı ayrı yazılır;
- Dil, diğer Semitik dillerin aksine soldan sağa yazılır;
- Aksan işaretleri yoktur.

31 Մորթոս, Վարդ Մաշտոցի, 24-25.

32 Bedikian, *The Golden Age*, 13-15.

Ermeni milleti için, sadece kendine özgü bir alfabeyle sahip olmak, ulusal kimliğin korunmasında en önemli neden olmasa da alfabenin bugüne kadar önemli bir rol oynaması ilginç bir olgudur. Bununla birlikte, 5. yüzyılda Mesrop Maştots ve diğer önemli kültür adamları için, Hristiyanlığın insanlar arasında yayılmasının, ulusal kimlik duygusunu geliştirmekten çok daha önemli bir neden olduğunu belirtmek gerekir. Aynı şey, aslında Part kökenli olduğu bilinen Grigor Lusavoriç için de söylenebilir. Kuşkusuz, o dönemde, her ne kadar millet fikri tam olarak gelişmemiş olsa da insanlar topluluk ve akrabalık kavramlarını biliyorlardı. Örneğin, Movses Khorenatsi, *Ermeni Tarihi* adlı kitabında bu kavramları anlattığı bölümde, kendisiyle kan bağı olan kralların ve prenslerin eylemlerini anlatması gerektiğinde mutlu ve gururlu hissettiğini yazar.³³ Ancak o dönemde millet fikri, günümüzde anlaşıldığı anlamda, henüz gelişmemişti. Uzun süre dünyanın her yerinde olduğu gibi, 5. yüzyılın başlarında yaşayan Ermeni din adamları için de din çok önemliydi; ancak Ermeniler örneğinde Hristiyan inancı dil ve kültürle o kadar bütünleşti ki birini korumak diğerini de korumak anlamına geliyordu. Sonraki yüzyıllarda da Ermeni kültürünün gelişiminde açıkça görüldüğü gibi, ana eğilim, kendine özgü bir alfabe, kendine özgü bir ulusal kilise ve kendine özgü bir mimariyle kendini koruma yönünde olmuştur.

Ermeni alfabesinin oluşumu konusundan bahsederken, aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Mesrop Maştots tarafından Ermeni alfabesinin oluşturulmasından önce yazılı bir Ermeni edebiyatı var mıydı? Bu konuda somut bir veri olmadığından, görüşler eski kaynaklardaki çeşitli ifadelere dayandığından ve çıkarılabilecek herhangi bir sonuç en iyi ihtimalle yoruma dayalı olmak zorunda olduğundan, bu konudaki yaklaşımlar iki karşıt görüşe ayrılıyor. Bir görüşe göre, Mesrop'un alfabeyi oluşturmasından önce Ermeni harfleri olmadığı gibi edebiyatı da yoktu; ondan önce Ermenice hiçbir şey yazılmamıştı. Diğer görüş, Mesrop öncesi dönemde ve hatta pagan dönemlerde, özellikle pagan tapınak ayinleri ile bunların kayıtları için belirli bir harf dizisi kullanıldığı, ayrıca erken dönem Hristiyan vaizlerin dinî çalışmaları ile ilgili birçok yazılı Ermenice metin örneği olduğu yönündedir. Ancak bunun doğruluğunu kanıtlayacak herhangi bir eser, bugüne kadar ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte, günlük işler için sıradan insanlarla iletişim dilinin Ermenice olması muhtemeldir. Zira Khorenatsi bize, Artaşesyan Hanedanlığı döneminde, krallığın sınırlarının Ermeni dilinin konuşulduğu ölçüde uzandığını söylemektedir.³⁴ Ayrıca Strabon'un açıklamalarından da Armenia bölgesindeki insanların konuştuğu dilin Yunancadan farklı bir dil

33 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 93.

34 Խորենացի, 148.

olduğunu anlıyoruz.³⁵ Yine de yukarıda belirttiğimiz gibi, Mesrop öncesi dönemden kalma herhangi bir anıt, madeni para veya parşömen üzerinde Ermeni yazıtları bulunmamıştır ve eski kaynaklarda bu tür yazıtlara atıfta da bulunulmamıştır.

Bu konuda net olan, Ermeni alfabesinin yaratılmasının, Ermeni tarihinde önemli bir dönüm noktası olduğu ve yüzyıllar boyunca din, kültür, gelenekler ve edebiyatta Ermeni kimliğinin korunmasına katkıda bulunduğudur. Aynı yüzyılda Ermeniler açısından büyük bir entelektüel canlanma meydana geldi ve birçok Ermeninin manevi ve entelektüel potansiyeli ortaya çıkarak hem nitelik hem de nicelik açısından önemli sayılabilecek bir edebî üretim dönemi başladı. Bu nedenle Ermeniler 5. yüzyılı Ermeni edebiyatının Altın Çağ'ı olarak adlandırmaktadırlar.³⁶

Movses Khorenatsi ve Ermeni Tarihi

Ermeni alfabesinin bulunmasının ardından başlayan Ermeni edebiyatı Altın Çağ'ında pek çok yazar ortaya çıkmıştır. Bu dönemin Ermeni harfleriyle yazılmış orijinal edebiyatında göze çarpan bir özellik olarak dönemin geniş kapsamlı dinî eğilimine rağmen, ulusal kimliğin araştırılması ve doğrulanmasına yönelik Ermeni halkının tarihi ile ilgili bir dizi eser ortaya çıkmış olduğu tespitinde bulunabiliriz. Günümüz tarih yazıcılığı anlayışından doğal olarak çok uzak olan ve bu dönemde üretilen tüm tarih yazıcılığı örnekleri, "*Ermeni Tarihi*" başlığını taşır. Ermeni edebiyatının ilk dönem yazarları arasında en çok öne çıkan isimlerden biri, "*Ermeni Tarihi*"nin yazarı Movses Khorenatsi'dir ve döneminin diğer tarih yazıcılığı örneklerinden kapsam, felsefe, yazım tarzı ve dil açısından farklılık gösterir. Kendisi, yüzyıllar boyunca Ermeniler tarafından tarihin babası (պատմաբան/patmahayr) olarak anılmıştır.³⁷ Bu adlandırma, çağının diğer kronik yazarlarından farklı olarak Khorenatsi'nin Ermeni tarihini pagan dönemden başlatarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Biz de çalışmamızda Khorenatsi'den önce gelen veya çağdaşı olan kronik yazarlarından değil, Ermeni halkında kadim bir tarih algısı oluşturan Khorenatsi'den bahsedeceğiz.

Bazı otobiyografik verilerden ve çeşitli kaynaklardan yola çıkarak Khorenatsi'nin hayatı hakkında bazı sınırlı bilgilere ulaşabiliyoruz. 410 ile 415

35 Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev: Adnan Pekman, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993), 1.

36 Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, (İstanbul: Cem, 1992), 56-57.

37 Bedikian, *The Golden Age*, 76.

yılları arasında Taron'un Khoronk köyünde doğmuştur. Mesrop Maştots ve Sahak Partev'in öğrencisidir. Efes Konsili'nden (431) sonra, İncil'i Yunancadan yeniden tercüme etme ihtiyacı hissedildiğinde, Khorenatsi, daha iyi bir eğitim almak için o dönemin büyük eğitim merkezlerinden biri olan İskenderiye'ye gönderilmek üzere seçilen bir grup öğrenci arasındadır. Altı-yedi yıl boyunca Yunan dili, felsefesi, teolojisi ve retorik sanatını inceledikten sonra bu öğrenci grubu, Roma, Atina ve Konstantinopolis'te kısa bir mola vererek geri döner.

Anlatılara göre keyifli bir karşılama bekliyorlardı, ama sadece kasvet ve hayal kırıklığı buldular. Geri döndüklerinde Mesrop Maştots ve Sahak Partev ölmüşlerdi; ayrıca Arşakuni dönemi sona ermişti ve Ermeniler Pers hâkimiyeti altında siyasi baskı ve kültürel zorluklarla karşı karşıya bulunmaktaydılar. Memleketlerine bilgiyle donanmış ve vatandaşlarına hizmet etmek için duyulan istekle dolu olarak dönen Khorenatsi ve arkadaşları, sadece kayıtsızlık ve ilgisizlikle değil, aynı zamanda açıkça düşmanlık ve zulümle de karşılaşır. Bu sıkıntıların sebebi, Pers yöneticileri tarafından Yunan eğitim merkezlerini baskılamaya teşvik edilen Süryani rahiplerin tutumudur. Bu durum Khorenatsi'nin uzak bir mağarada inzivaya çekilmesine ve zamanını çeviri yapmaya adanmasına neden olur. Uzun yıllar süren acı ve yoksulluktan sonra, altmış yaşlarındayken, eski sınıf arkadaşlarından Katoğikos Giut onu bulur, piskoposluğa atar ve çalışmaları için elverişli koşullar oluşturur. Sahak Bagratuni, Khorenatsi'yi, hayatının en önemli çalışmasını yapması, yani kökenlerinden başlayarak o güne kadarki Ermeni halkının tarihini yazması için görevlendirir. Ermeni kaynakları Khorenatsi'nin eserini 480 yılı civarında bitirdiğini belirtmektedirler. Ölüm tarihi belli olmayan Khorenatsi'nin "*Ermeni Tarihi*" dışında "Azize Hripsime ve Beraberindekilerin Tarihi", "Başkalaşım Yortusu Üzerine", "Sahak Artzuruni'ye Mektup" ve "Retorik El Kitabı"nın çevirisi gibi birkaç küçük eser de yazdığı düşünülmektedir, ama en büyük eseri "*Ermeni Tarihi*"dir.³⁸

Khorenatsi'nin *Tarih*'i, kapsamı, metodolojisi ve kaynakların işlenişi açısından çağdaşlarından farklıdır. Üç kitaptan oluşur: 1. kitapta Ermenilerin ata ve kurucu olarak kabul ettikleri Hayk'tan itibaren, erken dönem yöneticilerini anlatarak MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihlerine kadar Ermeni halkının kökenlerinden bahsedilir. 2. kitap, Part krallığının kurulması ve Ermenilerin bulunduğu bölgede Vağarşak'ın yönetime atanması ile başlar ve MS 301'de III. Trdat tarafından Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesine kadar geçen süreyi kapsar. 3. kitap, 330'da III. Trdat'ın ölümünü, Arşakuni Hanedanının sonunu, 428'de Ermenilerin yaşadığı bölgenin farklı ülkeler arasında

38 Hacikyan, *The Heritage*, 307.

bölünmesini ve Khorenatsi'nin öğretmenleri Sahak ve Mesrop'un 440'ta ölümüne kadar geçen dönemi anlatır. “*Ermeni Tarihi*”, yazarın Ermeni milletinin kötülüğüne neden olan musibetler hakkındaki derin üzüntüsünü ifade eden “Ağıtlar” başlıklı bir ekle sona ermektedir.

Khorenatsi'nin eseri elbette bugünün bilimsel standartlarıyla değerlendirilemez, ancak gününün standartlarına göre incelendiğinde, eseri Ermeni halkının ilk eleştirel tarihi olarak kabul edilebilir. Bu nedenle tarihçiler için bir kaynak kitap ve on sekizinci yüzyıla kadar öğrenciler için bir ders kitabı olarak kalmıştır.

Batı'nın Khorenatsi'ye ilgisi 18. yüzyılın başlarında başlamış; “*Ermeni Tarihi*”nin ilk basılı versiyonunun 1695'te Amsterdam'da Ermenice olarak yayımlanmasından kısa bir süre sonra Avrupalı araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Latinceye ilk kısmi çevirisi, H. Brenner tarafından 1733'te Stockholm'de yapıldı ve o zamandan beri birçok dile çevrilmiştir.³⁹

Khorenatsi hakkında ilk akademik çalışmalar, Fransa doğumlu Prusyalı oryantalist Mathurin Veyssière de La Crose (1661–1739) ile 18. yüzyılda başlamıştır.⁴⁰ Ardından Alman tarihçi Alfred von Gutschmid (1835–1887) ve Fransız dilbilimci Auguste Carrière (1838–1902) tarafından devam ettirilen Khorenatsi araştırmaları ilk dönem Ermeni edebiyatının bu önemli ismi ile ilgili çeşitli tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu çalışmada Khorenatsi tartışmalarına geniş yer vermeksizin kısa bir bilgilendirmeye yetineceğiz, zira bu tartışmalar başlı başına bir makale konusu olacak kadar kapsamlıdır.

Gutschmid ve Carrière'in eleştirileri sadece kitabın yazıldığı dönem konusunda şüphe uyandırmakla kalmaz, aynı zamanda içinde anlatılan olayların doğruluğu ve hatta kitabın bir kısmının varlığı hakkında tartışmalara da yer verir. Bu eleştirilenlerin savı, Khorenatsi'nin eserinde kendisinden sonraki dönemlere dair olayların da bulunduğu şeklindedir. Dolayısıyla, Khorenatsi'nin kitabının 634-642 yılları arasında yazılmış olması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra tarihsel kayıtlardaki tutarsızlıklara da dikkat çekmişlerdir.⁴¹ Kısa süre

39 Hacikyan, *The Heritage*, 308.

40 Mathurin Veyssière de La Crose, *Thesaurus epistolici Lacrosiani*, (Leipzig: Bib. Iordaniana, 1742), erişim: 23.08.2024, <https://books.google.com.tr/books?id=q5pXAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>.

41 A. O. Sarkissian, “On the Authenticity of Moses Of Khoren's History”, erişim: 23.08.2024, <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.azargoshnasp.net%2Fhistory%2FArmenian%2Farmenianmoses.pdf&psig=AOvVaw1xNprSRoZY9Dx8k0heEZKX&ust=1724501104851000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAQQn5wMahcKEwjw6qnkiouIAXUAA AAAHQAAAAAQBAA>.

sonra armenolog Galust Ter Mkrtçyan (1860–1918), Grigor Khalatyants (1858–1912) ve Ermeni tarihçi Hakob Manandyan (1873–1952) gibi bazı Ermeni akademisyenler de Khorenatsi ile ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalarla birlikte Khorenatsi'nin eseri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Bugün Khorenatsi ve kitabıyla ilgili eleştirilerin çoğu reddedilmiş durumdadır. Kitabın birtakım tarihsel yanlışlıklar içerdiğini, hatta bu yanlışlardan bazılarının gerçekten çok ciddi olduğunu kabul etmekle birlikte, Khorenatsi'nin ifadelerinin bir kısmının etnografik ve arkeolojik keşiflerle kanıtlandığı gerçeği üzerinde dururlar. Örneğin Annie ve Jean-Pierre Mahé'ye göre, Khorenatsi'nin anlattığı hikâyelerin bir kısmı, gezgin din adamı Garegin Srvandziants'ın anlatımıyla efsane olarak günümüze ulaşmıştır ve ayrıca F. E. Schultz'un bugünkü Van kenti yakınlarındaki bir dağ yamacındaki Urartu yazıtlarını keşfetmesi, Khorenatsi'nin Asur kraliçesi Şamiram'ın bölgeyi işgal ettiğine ilişkin kayıtlarını doğrulamaktadır.⁴² Oxford Üniversitesi Koleji Üyesi ve Oxford Üniversitesi'nde din bilimleri profesörü olan İngiliz oryantalist Frederick Cornwallis Conybeare (1856–1924), Khorenatsi'nin alıntı yaptığı düşünülen yazarlar için kaynak olduğunu ya da Khorenatsi ve bu yazarların hepsinin aynı eski kaynakları kullandığını düşünür.⁴³ Ermeni filolog, dilbilimci ve sözlük yazarı Stepan Malhasyants (1857–1947) ve Ermeni edebiyatı ve folkloru uzmanı Manuk Abeğyan (1865–1944) gibi çağdaş araştırmacıların çalışmalarında da Khorenatsi'nin kitabının 5. yüzyıla ait olduğu kabul edilir.⁴⁴ Ancak, Khorenatsi tartışması tam olarak bitmiş değildir.

Khorenatsi, kaynaklarını açıklayan bir yazardır. Bu kaynaklar, ilk olarak, çoğunlukla şiirsel formda ve ozanlar (gusan/qnıuuu) tarafından söylenerek aktarılan mitolojik anlatılardan ve halk hikâyelerinden oluşur. Bununla birlikte, bunları makul bir şekilde kullanır, ayıklar ve tarih kitabı için önemli olanları analiz ederek alegorilerin arkasına saklanmış tarihsel çekirdeğe ulaşmaya çalışır. Örneğin, “Güzel Ara ve Şamiram” adlı anlatıda Şamiram'ın ölümü ile ilgili diğer anlatıları da bildiğini ancak *Tarih* kitabında bunlara yer vermediğini görürüz.⁴⁵ Bu efsaneleri kaynak malzeme olarak kullanarak, farkında olmadan onları gelecek kuşaklar için korumuştur, çünkü onlar pagan sözlü edebiyatının günümüze kadar ulaşan nadir parçalarıdır. Özellikle *Tarih*'inin en eski kısmı için kullandığı kaynaklar, Mar Abas Catina adlı Süryani bir keşiş ve birkaç

42 Annie Mahé et Jean-Pierre Mahé, *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie*, (Paris: Gallimard, 1993), 20-24.

43 F. C. Conybeare, “The Date of Moses of Khoren”, erişim: 23.08.2024, <https://ia902901.us.archive.org/items/mxcont>.

44 Hacikyan, *The Heritage*, 306.

45 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 125.

tapınak arşivi ile “Gerekli Bilgiler Kitabı” olarak adlandırdığı bir kitaptır. Diğer kaynakları arasında İncil, Eusebios, Cephalion, Julius Africanus, Porfirios, Herodot, Homeros ve daha pek çok isim vardır. Ayrıca birçok eski yazıt ve nakhararların tören protokolünü anlatan ünlü Taht Kaydı (Գահաւաստիւթ / Gahnamak) denilen belgeler de dâhil olmak üzere birçok belgeden de yararlanır. Ermeni yazarlardan Agatangeğos ve Koryun’dan yararlanmışır. Tüm bu kaynaklar, eser boyunca yeri geldikçe anılmaktadır.⁴⁶

Khorenatsi’nin tarihe yaklaşımı çağdaşlarınkinden farklıdır. Ermeni tarihini ilk kez dönemlere ayıran ve olayları kronolojik sırayla tanımlayan, bazen bunları Ermeni tarihine dâhil olmayan büyük olaylarla da ilişkilendiren ilk kişidir. Bir tarihçi olarak bilgiyi değerlendirerek ele almak, kaynaklarının güvenilirliğini sorgulamak, tarihle ilgisi olmayan anlatıları atlamak, hayali masallardan ve retorik süslemelerden kaçınmak gibi o dönemde tarih kitabı yazan diğer yazarlarda olmayan bazı niteliklere sahiptir. Ancak tüm bunlara rağmen, *Tarih* kitabı yine de birçok ciddi hata içerir. Bazı krallar başkaları ile karıştırılmışır, kronolojik ve coğrafi tutarsızlıklar vardır ve Ermeni tarihinde önemli bir rol oynayan Mamikonyan Hanedanlığı dikkat çekici bir şekilde görmezden gelinmektedir. Bu hatalara örnek olarak, Tigran Yervanduni ile hükümdarlıkları arasında yaklaşık beş yüzyıl olan Büyük Tigran’ın karıştırılmasını verebiliriz. Tigran ve Ajdahak (Astyages) ile ilgili anlatıda yer alan bu hatada Khorenatsi’nin “Yervand oğlu Tigran” olduğunu söylediği kralın Tigranakert şehrini kendi adına kurduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Ancak Ermeni kaynaklarında bu şehrin Büyük Tigran olarak anılan yönetici tarafından kurulduğu anlatılmaktadır.⁴⁸ Bu hatalar, kaynaklardaki bilgi eksikliğinden doğabileceği gibi, müstensihlerin eseri kopyalarken yaptıkları hatalardan da kaynaklanıyor olabilir, zira Khorenatsi’nin orijinal el yazması günümüze ulaşmamıştır ve en eski tam metin, 7. veya 8. yüzyıl nüshasından kopyalanmış olan 14. yüzyıl nüshasıdır.⁴⁹ Bu eksikliklere rağmen, Khorenatsi’nin çalışmalarının esası, materyalini sistemli bir hale getirme ve tüm Ermenilere birlik ve bağımsızlık idealini aşılama girişiminde yatmaktadır. Khorenatsi, Ermenilerin kurtuluşunun ancak merkezî otorite etrafında birleşerek sağlanabileceği fikrine sıkıca sarılarak feodalist tutumları reddetmiş ve birlik olunması gereken durumlarda kendi çıkarlarını gözetken nakhararları eleştirmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Khorenatsi’nin kitabı Ermenilerin

46 Bkz. Խորենացի, Հայոց Պատմություն.

47 Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 139.

48 Nina Garsoïan, “The Emergence of Armenia”, *Armenian people From Ancient to Modern Times* içinde, ed. Richard G. Hovhannisian, (New York: St. Martin, 2004), 56.

49 Hacikyan, *The Heritage*, 310.

ilk eleştirel tarih kitabı olarak kabul edilebilir. Ona göre ulusal birlik için mücadele etmek, vatanseverliğin en güçlü tezahürüdür.

Khorenatsi'nin tarih felsefesi, çağının dinî dogmalarından şaşkıncı derecede az etkilenmiştir. Tarihi, ilahi bir tasarının uygulanması olarak görmez. Mucizeler, ilahi müdahale ve ahlak dersi vermek, onun anlatımında yoktur. Bunun yanı sıra, ahlaki standartları vardır, davranışları konularının haysiyetine yakışmayan yöneticileri şiddetle eleştirir. Khorenatsi, insanları ait oldukları sınıf temelinde değil bireysel olarak değerlendirir, bu da çağdaşlarında çok rastlayamadığımız özelliklerden biridir. Kitapta kullanılan dil zengin, zarif ve nettir; standart 5. yüzyıl Klasik Ermenicesi olarak kabul edilir. Araştırmacılar, hâlâ kullanılan sekiz yüz kelime ve ifadeyi dile kattığını tahmin etmektedirler.⁵⁰

Khorenatsi'nin eseri, çoğunlukla filolojik ve tarihsel bakış açısına odaklanmış olan çalışmalara konu olmuştur. Ancak Ermeni halkı ve edebiyatı için bu eserin bir başka önemi daha vardır. Bu eser bir kendini tanıma anıtıdır; ulusal bir bilinç oluşturan, tarihî ve kültürel bir farkındalığı pekiştiren ve etkilenen insanlarda karşı konulmaz bir hayatta kalma dürtüsüne ilham veren bir çalışmadır. Onlara, ait olma duygusunu ve az sayıda olsalar da binlerce yıl boyunca uzanan bir geçmişe sahip olduklarını hissettirmeye güdümlüdür. Kısacası bir Ermeni tarihi kurgulayarak, tıpkı Hristiyanlığın benimsenmesi ve Ermeni harflerinin oluşturulmasında olduğu gibi, birliktelik sağlamayı hedeflediği söylenebilir. Mesrop Maştots'un alfabesi Ermeni halkının edebiyatını nasıl yarattıysa, Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'i de aynı şekilde kimliklerini yaratmıştır.

Sonuç

Her halkın tarihinde önemli dönüm noktaları olduğu gibi Ermeni tarihinde de toplumun kültürel yapısına etki eden bazı olaylar vardır. Ermeniler için bu olayların en önemlilerinden biri, 4. yüzyılın başlarında siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere neden olan Hristiyanlığın benimsenmesidir. Pagan inançlardan vazgeçilerek Hristiyanlığa geçiş yapılması Ermeniler için Pers hâkimiyetinin etkisinden kurtularak asimilasyon tehdidini ortadan kaldırmak ve kendine özgü dinî bir karakter oluşturmak anlamlarına gelmektedir.

Ermeni kaynaklarında, toplu halde devlet dini olarak benimsendiği belirtilen Hristiyanlığın Ermeniler arasında yavaş yavaş yayılmış olması daha akla

50 Hacikyan, 310.

yatkindır. Ermenilerin Hristiyanlığı benimsemesine dair geleneksel anlatıların gerçekte kurmaca karışımı bir yapısı vardır. Anlatıya göre, Hristiyanların yanında büyümüş olan Grigor Lusavoriç, Derin Çukur'a atılmış olmasına rağmen yıllarca yaşamış ve III. Trdat'ı kimsenin tedavi edemediği bir hastalıktan kurtarmıştır. III. Trdat bundan sonra Hristiyanlığı Ermenilerin dini olarak ilan etmiştir. Ancak III. Trdat'ın Ermenileri Hristiyanlık çatısı altında birleştirme çabalarının nedeni, tarihsel veriler göz önüne alındığında, Perslerin Zerdüştlüğü benimsetme konusundaki baskı politikaları ve asimilasyon tehdidi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hristiyanlığın Ermeniler tarafından benimsenmesini dinî değil, siyasi bir hamle olarak görmek gerekir. Bu bağlamda III. Trdat'ın rolü, Grigor Lusavoriç'in rolü kadar önemlidir.

Hristiyanlığın kabulünden yaklaşık bir yüzyıl sonra gerçekleşen diğer önemli dönüm noktası ise Ermeni alfabesinin oluşturulmasıdır. Ermenilerin yaşadığı bölgenin Bizans ve Persler arasında paylaşılması, Perslerin baskıcı siyasi tutumu, Bizans'ın Ermeni Kilisesi'ne yaptığı baskılar, Süryani Kilisesi'nin Persler tarafından da desteklenerek Doğu Hristiyanlığının temsilcisi olma çabaları, Ermenilerin birçoğunun Hristiyanlığı gerçekten benimsememiş olması, din adamlarının ayinleri Yunanca ve Süryaniceden çeviri yaparak icra etmesi gibi sorunlar, Ermeni dilinin fonetik yapısına uygun bir alfabenin bulunmasını gerekli kılmıştır. Ermeni alfabesinin oluşturulması, Ermeni kültürel kimliğinin korunması açısından son derece önemli bir faktördü. Ermeniler, dinî ve dilsel özerkliği hedeflemek zorundaydı ve bunu başarmanın yolu Ermeni harflerini ve edebiyatını yaratmaktı.

Mesrop Maşots, din adamı olarak göreve başladığında, hâlâ pagan inançlarını sürdüren Goğtn bölgesine gider. Burada yaşadığı zorluklar, Ermenilere özgü bir alfabe oluşturmanın gerekliliğini ortaya çıkarır. Dönemin katoğikosu Sahak Partev ve Ermenilerin yöneticisi Vramşapuh kendisine destek olur ve sonuç olarak 36 harfli bir alfabe oluşturur. Bu alfabe ile hemen İncil'in Ermeniceye çevrilmesi çalışmalarına başlanmıştır. Bu çeviri, Ermeni dininin kendine has bir yapı oluşturmasına imkân tanımıştır.

Ermeni alfabesinin oluşturulması, yüzyıllar boyunca din, kültür ve edebiyatta Ermeni kimliğinin korunmasını sağlamıştır. Alfabenin bulunmasının ardından Ermeni edebiyatında ani bir uyanış başlar. Ermeni edebiyatında "Altın Çağ" olarak anılan bu uyanış döneminde pek çok yazar ortaya çıkmış, çeviri faaliyetleri ile diğer toplumların edebiyat ve fikir dünyası tanınmış, mitolojik unsurların da katkısıyla Ermeni tarih yazımı çalışmalarına başlanmış, felsefi alanda ilerlemeler kaydedilmiştir. Ermenilerin ulusal kimliğini araştırma ve doğrulama arzusunun bir sonucu olarak, bu dönemde Ermeni tarihiyle ilgili birçok eser ortaya çıkmıştır. Bu dönemin en önemli yazarlarından biri de

Ermeni Tarihi adlı kitabı yazan ve Ermeni tarihinin babası olarak anılan Movses Khorenatsi'dir.

Kapsamı, metodolojisi ve kaynakların işlenişı açısından çağdaşlarından farklı olan Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi*, Ermenilerin ata olarak kabul ettikleri mitolojik bir karakter olan Hayk'tan başlar ve Sahak Partev ile Mesrop Maştots'un ölümüne kadar geçen dönemi anlatır. Khorenatsi'nin kitabı, yönetici konumdaki kişilerin mevkilerine yakışmayan tutumlarını ve kişisel çıkarlarla hareket etmelerinin verdiği zararları yediği için döneminin standartlarına göre Ermeni halkının ilk eleştirel tarihi olarak kabul edilebilir. Hakkında pek çok tartışma da olan Khorenatsi, özellikle pagan sözlü edebiyatının mitolojik anlatılarda kullanımını nedeniyle, bunları yazıya dökerek günümüze kadar aktarılmasına katkıda bulunduğu için kültür ve edebiyat tarihi açısından önemlidir.

Sonuç olarak, Grigor Lusavoriç ve III. Trdat Ermenileri Hristiyanlık çatısı altında birleştirecek, asimilasyon tehdidine karşı korumuş, Mesrop Maştots'un oluşturduğu alfabe bu dini Ermenileştirmiş ve Ermenilere bir edebiyat vermiş, Movses Khorenatsi'nin *Ermeni Tarihi* adlı kitabı ise onlara çok eski zamanlara dayanan bir geçmiş vererek kimliklerini yaratmıştır.

Kaynakça:

- Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Bedikian, Antranig A. *The Golden Age*. New York: Armenian Missionary Association of America, 1963.
- Chakmakjian, Hagop A. *Armenian Christology and Evangelisation of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1965.
- Conybeare, F. C. “The Date of Moses of Khoren”. Erişim: 23.08.2024. <https://ia902901.us.archive.org/items/mxcont>.
- Dunn, Geoffrey D. *Tertullian*. New York: Routledge, 2004.
- Eusebios. *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla Hristiyanlık*, çev: Furkan Akderin. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2011.
- Fordham University. “The Edict of Milan 313 AD”. Erişim 28.08.2024. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/edict-milan.asp>.
- Garsoïan, Nina. “The Emergence of Armenia”, *Armenian People From Ancient to Modern Times* içinde, ed. Richard G. Hovhannisian, 37-62. New York: St. Martin, 2004.
- Gregory, Timothy E. *Bizans Tarihi*, çev: Esra Ermert. İstanbul: YKY, 2008.
- Hacikyan, Agop J. *The Heritage of Armenian Literature: From the oral tradition to the golden age*. Detroit: Wayne State University Press, 2000.
- Խորենացի, Մովսես. *Հայոց Պատմություն*. Երևան: Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1981.
- Վորյուն. *Վարք Մաշտոցի*. Erişim: 15.10.2020. https://media.grqaser.org/media/pdf/1f/67/84/Varq_Mashtoci-Koryun.pdf.
- Küçük, Abdurrahman. “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısında Tutumu.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35, 1-4 (1996): 117-154.

- La Crose, Mathurin Veyssière de. *Thesaurus epistolici Lacrosiani*. Leipzig: Bib. Iordaniana, 1742. Erişim: 23.08.2024.
<https://books.google.com.tr/books?id=q5pXAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>
- Mahé, Annie et Mahé, Jean-Pierre. *Moïse de Khor ne, Histoire de l'Arménie*. Paris: Gallimard, 1993.
- Morgan, Jean Jacques de. *Histoire du peuple arménien depuis les temps les plus reculés de ses annales jusqu'à nos jours*. Paris: Berger-Levrault, 1919.
- Sarkissian, A. O. "On the Authenticity of Moses Of Khoren's History". Erişim: 23.08.2024.
<https://www.azargoshnasp.net/history/Armenian/armenianmoses.pdf>.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*,  ev: Adnan Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993.
- Tanrıverdi, Eyy p. "S ryan  Dili", *S ryaniler ve Süryanilik* içinde, ed. Ahmet Tařđın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 1-19. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- Տեր-Մկրտչյան, Գ. և Կանայանց, Ս., աշխատ. *Ազարթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*. Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1909.
- The Eastern Diocese of the Armenian Church of America. "St. Santoukhd, the First Martyr". Erişim 14.08.2020.
<https://armenianchurch.us/the-saints/st-santoukhd-the-first-martyr/>
- Tevrat*. "Süleyman'ın Meselleri". Eskişehir: Dorlion Yayınevi, 2020.
- Tuğlacı, Pars. *Ermeni Edebiyatından Se kiler*. İstanbul: Cem, 1992.